

Multatuli en zijn zoon. Brieven van Multatuli aan J. van der Hoeven

Multatuli en Jan van der Hoeven

Editie Menno ter Braak

bron

Multatuli en Jan van der Hoeven, *Multatuli en zijn zoon. Brieven van Multatuli aan J. van der Hoeven* (ed. Menno ter Braak). Van Holkema & Warendorf, Amsterdam 1937

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/mult001mult02_01/colofon.php

© 2013 dbnl

Inleiding

In zijn dit jaar verschenen boek *Multatuli en de Zijnen* heeft Dr. Julius Pée een aantal documenten gepubliceerd, die nieuw licht hebben gebracht in de verhouding tussen Multatuli en zijn zoon Eduard, den ‘kleinen Max’ uit den *Havelaar*. Het zijn voornamelijk de brieven van Multatuli aan zijn uitgever Funke, die in dit opzicht van zeer veel belang zijn. Dr. Pée, die een vurig Multatuliaan is, heeft door deze publicatie Multatuli willen zuiveren van den blaam, die zoowel door Eduard als Nonni op de reputatie van Douwes Dekker als vader geworpen is; hoewel hij zich door zijn gebrek aan psychologische subtiliteit meermalen, wat zijn conclusies betreft, tot min of meer melodramatisch overdrijven laat verleiden, is hij er toch zeker in geslaagd aan te toonen, dat Multatuli zijn kinderen niet in den steek heeft gelaten en dat ‘Edu’ in zijn uitlatingen over zijn vader een gebrek aan goeden smaak heeft getoond, dat door de situatie misschien verklaarbaar is, maar daarom nog niet voor zijn karakter pleit. Op pag. 255 van zijn boek schrijft Pée: ‘Waren nu de letteren van de dichter aan Funke bij een verhuizing bij voorbeeld verloren gegaan of door een brand vernietigd geworden, dan zouden de kankerende kinderen alleen aan het woord zijn gebleven.’

Deze veronderstelling, die blijkens de hier volgende correspondentie onjuist is, aangezien Pée over de belangrijkste bron voor de kennis van deze verhouding niet kon beschikken, heeft de weduwe van ‘Edu’, mevr. Douwes Dekker-Post van Leggeloo, aanleiding gegeven in *Het Vaderland* van 21 April j.l. de voorstelling van zaken, door Multatuli in zijn brieven aan Funke gegeven, als valsch te qualificeeren; Multatuli zou, volgens haar, in zijn karakterteekening van

zijn zoon alleen gedreven zijn door zijn neiging zich te rechtvaardigen; en het ontbreekt bij mevr. Douwes Dekker niet aan pogingen, om de figuur van Eduard te idealiseeren ten koste van den boozen vader. (Men vergelijke, behalve het reeds genoemde artikel van mevr. Douwes Dekker, de repliek van dr. Pée in het avondblad van 1 Mei j.l., mijn naschriften bij beide stukken en mijn artikel over deze onbekende correspondentie in *Het Vad.* van 31 Mei j.l.)

Door een toeval ben ik op het spoor gekomen van de hier gepubliceerde briefwisseling tusschen Multatuli en den heer J. van der Hoeven, een van zijn Rotterdamsche vrienden; door de welwillendheid van den eigenaar der brieven, den heer J.H. van der Hoeven te Hilversum (zoon van den geadresseerde), auteur van eenige boekjes over Nederlandsch en Fransch tooneel, en door de bemiddeling van den romanschrijver Cor Bruyn aldaar, aan wiens speurzin ik tevens eenige belangrijke informaties dank, ben ik thans in staat deze correspondentie in haar geheel af te drukken.

Zonder twijfel levert zij het bewijs, dat Multatuli in zijn brieven aan Funke wel degelijk op grond van bezwarend materiaal heeft geoordeeld over het karakter van zijn zoon; want het gaat hier over bepaalde *feiten*, die men niet uit een z.g. subjectieve visie van Multatuli kan verklaren, omdat zij, voor een deel, hemzelf worden meegedeeld door anderen! Bovendien blijkt uit eenige brieven, dat Multatuli 'Edu' geregeld ondersteund heeft (hetgeen uitlatingen aan Funke bevestigt), terwijl 'Edu' van die ondersteuning misbruik heeft gemaakt. De episode, die in deze briefwisseling wordt belicht *via* Van der Hoeven, ontbreekt in het boek van Pée vrijwel geheel. Hij noteert, dat 'de brave Edu', na bij het Museum van Plastische Leermiddelen te Rotterdam te zijn geëmployeerd (brief aan Funke van 1 Aug. 1879), 'het niet lang te Rotterdam uithield' (p. 277); van 6 Nov. 1880 is er dan weer een brief aan Funke, waarin Multatuli schrijft: 'Ook Eduard is te Padua. Wat hij daar uitvoert, weet ik niet. Ook van hem heb ik, na jarenlang toegevend geduld, de handen afgetrokken.' Tusschen deze twee brieven aan Funke in speelt zich het drama af, dat de correspondentie met Van der Hoeven onthult. Eduard blijkt, na in diverse minder frissche zaakjes gewikkeld te

zijn geweest, met een bedrag van f500 spoorloos verdwenen te zijn, tot hij eindelijk te Padua opduikt. Hij is tot 1891 in Italië gebleven, en daarna naar Holland teruggekeerd. (Pée, t.a.p., p. 339 v.v.)

De geadresseerde, J. van der Hoeven (1851-1882), is blijkens deze brieven intiem met Multatuli bevriend geweest; volgens inlichting van zijn zoon maakte hij aan Multatuli het geld over van het genootschap Tandem, waarover hier ook tweemaal gesproken wordt; het kasboek van die administratie moet nog bestaan. Van der Hoeven, later geassocieerd met Buys, was kunsthandelaar, boekhandelaar en uitgever; het Museum van Plastische Leermiddelen, dat in de correspondentie genoemd wordt, diende als basis voor deze veelzijdige onderneming. O.m. gaf Van der Hoeven een Fransche vertaling van *Max Havelaar* in het licht. Bij Van der Hoeven kwamen de gebroeders Haspels, Legras, Van Zuylen en andere acteurs aan huis; zodoende leerde Multatuli dezen vriend kennen. Blijkens den eersten brief van deze collectie kende hij in 1879 ook reeds mej. M.C. Meyer, die op 11 Aug. 1881 de tweede vrouw van Van der Hoeven zou worden. Het huwelijk heeft slechts enkele maanden geduurd, want in Februari 1882 kwam Van der Hoeven vrij plotseling te overlijden. De hartelijke deelneming van Dekker spiegelt zich in de laatste brieven (gedeeltelijk door Mimi geschreven). Mevr. Van der Hoeven-Meyer leeft nog en woont thans te Hilversum. Zij heeft de zaak van haar man nog negen jaren voortgezet (zie het advies van Multatuli in No. 25).

Er bevinden zich enkele fragmenten van brieven tusschen de complete; zulks waarschijnlijk in verband met het feit, dat eenige brieven van intiemen aard destijds door mevr. Van der Hoeven vernietigd zijn.

Uit de correspondentie met Van der Hoeven komt de verhouding tusschen Multatuli en 'Edu', directer nog dan uit de brieven aan Funke, naar voren als een drama, waarin de vader niet de schuldelooze duif, maar wel de *sterkste*, en de zoon niet in de eerste plaats de schuldige, maar vooral de zwakste is. Het is niet zoozeer de oplichterij an sich, die tegen 'Edu' pleit, als wel de stijl, waarin die oplichterij geschiedt; Multatuli heeft dat ook zeer scherp gezien, waar hij

(in No. 8) de zaak losmaakt van ‘pierewaaien en pretmaken’. Aan den anderen kant is het zeer wel mogelijk, dat de lustelooze ‘schelmerij’ van Eduard een ad absurdum doorgevoerd stuk strategie is geweest in den strijd tusschen den genialen, maar geëxalteerden vader en den zoon, wien het niet aan talenten, maar wel aan loyauteit ontbrak. Deze ‘verloren zoon’ heeft zich na den dood van Multatuli maatschappelijk gerehabiliteerd; uit den ‘krankzinnige’ van deze brieven is een eerzaam leeraar geworden, en de veronderstellingen van Multatuli blijken dus, onder invloed van de gespannen verhouding, in dit opzicht veel te sterk gekleurd. Toch bleef deze vader Eduard's ‘noodlot’, zooals uit zijn smakelooze uitlatingen van later duidelijk gebleken is. Den man, die hem, ‘Edu’, tot vergiftiging en moord in staat achtte, heeft hij nooit ‘op een afstand’ kunnen zien; het is dit gebrek aan loyauteit, dat men in de felle botsing der temperamenten en in het landerig bedrog door deze brieven onthuld reeds voorvoelt... al werd de persoonlijkheid van den zoon natuurlijk mede door de eigenschappen van den vader gevormd.

Dat de legende, als zou Multatuli zich van zijn kinderen nooit iets hebben aangetrokken, door de correspondentie met Van der Hoeven nog eens afdoende wordt gequalificeerd als verzinsel, behoef ik nauwelijks meer te zeggen. In dit opzicht was de publicatie van Pée reeds volkomen overtuigend.

MENNO TER BRAAK

Brieven van Multatuli aan J. van der Hoeven

I

(Gericht aan mej. M.C. Meyer, later getrouwd met Van der Hoeven.)

Zeer geachte Mejuffrouw!

Vriendelijk dank voor Uw hulp. Laat my nu 't genoeg U een Exempl. van de 6. uitgaaf¹⁾ te doen geworden zoodra die verschynt. Het duurt echter 'n heel tydje. Ge weet niet hoe lastig en tydroovend dat korrigeeren is, vooral wanneer men ver van de pers woont.

Voorloopig ben ik zoo vry, U hierbij 'n Havelaar aantebieden. 'Vermaak er U mee' zegt Van Alphen. Och neen, dat is het woord niet! Het is 'n treurig boek. Als ik 't aanzie, denk ik altyd aan de mier van blz. 247, 't beestje dat droefenis voelt omdat al z'n getob ydel was. Op dat diertje gelyk ik vry nauwkeurig. De geschiedenis die in den Havelaar verteld wordt, heeft zooveel tranen gekost! En nog!

Wees vriendelyk gegroet, beste meid, en geloof my hoogachtend
tt.

Douwes Dekker

Hôtel Weimar, 3 Mei '79 (Rotterdam)

II

(Fragment, zonder datum, van een brief aan Van der Hoeven, die in 1879 geschreven moet zijn.)

weet ik niets van. Hoezeer ik Haspels²⁾ dankbaar ben voor z'n ook hier weer getoonde hartelykheid, vind ik 't echter niet prettig dat er uitgaven gedaan zijn waarvan ik niets weet. Dit maakt m'n rekening in de war. Ook verzoek ik *U*

1) Waarschijnlijk van *Ideën I*, waarvoor Multatuli in Aug. 1879 het voorwoord schreef. Mevr. van der Hoeven heeft het ex. nooit ontvangen.

2) Jakob M. Haspels, toneelspeler en vriend van Multatuli. Zie Pée, p. 239.

vriendelyk dit niet te doen. Om me telle quelle staande te houden moet ik vry stipt weten waarop ik te rekenen heb. Dit is ook de reden dat ik zoo vry ben U 't geld te zenden, zonder verrekening met ‘Tandem’¹⁾ asjeblijft.

En nu (ten overvloede wel is waar, want ik zeide het U mondeling) een ernstig verzoek. Na vele jaren lang onder Eduards wangedrag bitter geleden te hebben, ben ik eindelyk besloten, zooals men een kwade kies uittrekt, de *smart* van my aftewerpen. Verontwaardiging en woede zyn gebleven, maar ik verkies niet langer myn leven en werkzaamheden en 't geluk der velen die van my afhangen opteofferen aan een onverbeterlyken ellendeling. Wat me dit besluit gekost heeft, ga ik voorby. Ik haal 't alleen aan om U persoonlyk zoowel als de firma Vander H. & B. uitdrukkellyk te waarschuwen tegen de mogelyke gevolgen Uwer welmeenendheid. Beste Van der Hoeven, van af 10 dezer stel ik me niet langer verantwoordelyk! Rek Uw geduld niet langer dan met Uw eigen inzichten en belang overeenkomt. Ge hebt plichten jegens *Uw zaak*. Doe wat ik U bidden mag, *niets* om mynentwil! Opofferingen van Uw kant zouden my drukken, en ik ben noch genegen noch by machte die te vergoeden. Natuurlyk zyt ge ten volle gemachtigd (ja, ik verzoek 't U) dit aan Eduard meetedeelen. By de eerste aanleiding die nu weer volgen zal, ben ik verplicht hem in de courant te desavoueren. 't Valt me hard, maar wat moet, *moet*. Il l'a voulu!

Daar ligt nog 'n brief op m'n tafel die ik nu ook maar in sluit. Die m'nheer Holle²⁾ schijnt de lui die hem lastig vallen op mijn dak te zenden. 't Is kurieus! Wat weet *ik* van die kachel? Let wel S.V.P.

- 1) Een genootschap, ‘zich ten doel stellende pensionering van Max Havelaar’, opgericht 1878. Zie Pée t.a.p., p. 270 v.
- 2) Gerard (Du Ry) van Beest Holle, oud-resident. Volgens mij welwillend verstrekte informaties van zijn dochter, mej. K. Du Ry van Beest Holle, die thans nog te 's Gravenhage gevestigd is, kwam Eduard met de familie Holle in connectie, doordat deze, in de Anna Paulownastraat, eenige huizen verder woonde dan Eduards tante, mevr. Van Heeckeren tot Waliën-van Wijnbergen (een zuster van ‘Tine’ dus). De zoons van den heer Holle trokken zich het lot van Eduard, die in zeer berooiden toestand bij deze tante uit Italië was gearriveerd, aan. Volgens zijn dochter had de heer Holle Multatuli in Indië als ambtenaar leeren kennen, waar sympathiseerde hij, hoewel zelf voorstander van liberaler opvattingen jegens den inlander, niet met diens ideeën en gedragswijze. Zie No. 11.

1o. Dat de heele hulp die Holle aan Eduard betoonde *niet* was 'n vriendelyke gezindheid jegens my, maar 'n demonstratie *tegen* my. Eduard had my by hem voorgesteld als 'n slechte vader. Hy maakke by dien Holle z'n hof door tegen my party te trekken. En de in *die* stemming tegen my aangegane schulden moet *ik* nu betalen!

2o. Dat ik verleden jaar Eduard ruim geld had gegeven om by 't vertrek uit den Haag schoon schip te maken. Hy zelf zeide herhaaldelyk (en dit schreef hy ook gedurig) dat ik hem zoo royaal behandelde.

't Is misselyk!

Ik zal U niet kwalyk nemen als ge de handen van Eduard aftrekt. Een schelm is m'n zoon *niet*! Eenmaal na lang geduld, daartoe besloten, kan hy er op rekenen dat ik onverzettelyk ben. Ga gy in godsnaam niet verder met hem dan Uw plichtmatig eigenbelang gedooft.

Adieu, beste kerel. Vind me niet hard. Het is m'n plicht zoo te handelen. M'n fout is dat ik veel te laat tot dit besluit gekomen ben. Jaren lang hoopte ik op beterschap maar altyd tevergeefs. 't Eenig excuus van z'n slechtheid is dat de fout in z'n hersens ligt. In Italië gaat dat zeker voor knapheid door.

Hartelyk gegroet

Uw liefh.

Dek schrijf me voorloopig op briefkaart, hoe 't met uw vrouw is.

III

(Fragment, zonder datum, van een brief aan Van der Hoeven, die op of omstreeks 15 Mei 1879 geschreven moet zijn.)

Niemand dankt er U voor als ge uit vrees voor z'n booze tong iets nalaat of uitstelt. Het onnoodig geven van aanstoot is onverstandig, maar al te veel vrees voor afkeurend gebabbel is ook niet goed. Ja, ik begryp dat de vraag: wanneer? U beiden bezig houdt.¹⁾

1) Deze passage slaat waarschijnlijk op familieaangelegenheden van Van der Hoeven.

Zeg (nog eens) kom je in den komkommertyd m'n rozen zien? Ons huisje is *zeer logeabel*. Heb je lust iemand meebrengen, doe 't gerust. Buys zal zeker niet gelyk met je van huis kunnen. Maar misschien zoudt ge Uw broêr den gymnasiast eens 'n genoegen willen aandoen. Een bed (of desnoods slaappleats) zal er altyd ook voor hem zyn. We kunnen wel vier gasten bergen, natuurlyk als er een of twee makke schapen by zyn.

Nu ga ik naar m'n tuin. Dag beste trouwe kerel, hartelyk gegroet van
Uw
Dek

M'n vrouw is wel, en ook zy ziet bruin van de buitenlucht. Ze plant groenten.

Woutertje is 't liefste kind dat men zich denken kan, 'n ware schat. Nooit is me eenig ding zoo meegefallen als 't aannemen van dat kind. Hy is nu 4 4/12 jaar¹⁾, en ontwikkelt heel aardig. Sedert jaren lach ik weinig, maar hy brengt er me telkens toe.

IV

Wbaden, 24 Mei 1879

Waarde Van der Hoeven! Och, vergeef me dat ik U lastig val met 'n onaangename zaak! Lees eens inl. brief en nota! Herhaaldelyk heb ik Eduard geld gegeven en hem altyd gevraagd *of hy nog achterstand had?* Telkens verzekerde hy my op z'n woord van *neen*, en ik gaf hem dan ook steeds meer dan hy zeide noodig te hebben! Uit bygaand briefje blykt voor den 100n keer dat-i my alweer bedrogen heeft, en... 't zal weer de laatste keer niet zyn! Sedert jaren houden zulke dingen niet op. Het helpt niet of ik vriendelyk en hartelyk met hem spreek, of hem vergevingsgezind behandel - er is niets aan te doen. Oprechtheid en goede trouw schynen hem onmogelyk te zyn! Is 't niet treurig?

Wat nu te doen? In de eerste plaats, *U* waarschuwen. Hoe bitter 't my is, ik *moet* U verzekeren dat ge hem nooit vertrouwen kunt.

1) Hieruit maak ik op, dat deze brief op of omstreeks 15 Mei 1879 geschreven moet zijn. Woutertje (E.W. Bernhold), Multatuli's aangenomen zoon, werd 15 Jan. 1875 geboren.

Meen niet dat ik dat zaakje met die Juffr. in den Haag op *zichzelf beschouwd* zoo erg vinden zou. Maar hy heeft me telkens verzekerd als ik hem geld gaf, dat het *genoeg* was, dat-i *geen* achterstand had, enz. Toch blykt er nu weer dat-i my bedrogen heeft. Honderdmaal waarschuwde ik hem, gedurende de regeling van zyn toekomstig verblyf te Rotterdam: *'toch vooral geen schulden te maken'* en dit beloofde hy, schoon er nu blykt dat-i op dat oogenblik zelf, tegen zyn uitdrukkelyke verzekering in reeds schulden hād! en misschien zyn er wel meer!

Aan de billykheid der vordering van die vrouw twyfel ik in 't minst niet. Ik kan niet meer opgeven *hoeveel* geld ik hem gedurende de laatste maanden verstrekt heb, doch alles bijeen gerekend is 't nogal veel geweest, en in-alen-geval had hy daarvan ruim en breed zulke schulden kunnen afdoen, zooals hy dan ook altyd verzekerde te doen.

Ik *moet* U waarschuwen, daar ik U, bij Uw goeden wil en opofferende hartelykheid, niet mag blootstellen aan de gevolgen zyner... insoliditeit, om geen erger woord te noemen. Dat ik hem, by m'n terugkomst in Holland, na al wat er reeds met hem gebeurd was, weer in genade heb aangenomen, was 'n fout! Want voor verbetering is hy niet vatbaar. Hy heeft voor z'n doen en laten geen ander motief dan 't naast voor de hand liggend (schynbaar) voordeel, en by 't beoordeelen van dat zgn. voordeel, is hy nog zeer dom ook. Het loopt in 't krankzinnige.

Wat nu te doen? Met het betalen van dat geld, is de zaak niet uit! Voor dergelyke vorderingen sta ik elken dag bloot! Sedert lang dacht ik er aan publiek te annonceeren dat ik niet aansprakelyk voor hem ben, maar ge begrypt hoe ik hiertegen opzie. Hy had het sedert lang dubbel en dwars verdiend, maar voor *myzelf* is 't nadeelig. Als ik nu dat mensch in den Haag betaal, is er geen eind aan! Dan rekt hy er op, en ik ben geen dag zeker voor reklamatiën. Z'n taktiek schynt te zyn, op myn naam te spekuleeren, wel wetende dat het me veel kosten zou hem publiek te désavoueerēn.

Dat ik U deze zaak voorloopig mededeel, is niet omdat ik U 'n eigenlyk-gezegd verzoek of voorstel te doen heb, waar omdat ik voel dat ge het weten *moet*. Wat *ik* doen moet,

weet ik waarachtig niet! Ik verklaar U ronduit dat ik, als nu de handen niet van hem aftrek, dit niet laat uit zachtheid of uit medelyden, of in de hoop dat er beterschap te wachten is. Neen! Maar dan loopt hy voor m'n schande rond! Toch moet ik aan ernstige maatregelen denken (en dit moogt ge hem gerust zeggen!) daar 't wat erg is dat ik, na reeds zóóveel door zyn schuld te hebben geleden, m'n laatste levensjaren moet verbitterd zien door zoo'n *slechten jongen*. Ja, zeg hem dit asjeblijft, en *help hem, wat ik U bidden mag, niet met geld!* By m'n vertrek heb ik hem 260 gl. gegeven, na herhaaldelyk hem *ruim* in-staat gesteld te hebben in den Haag alles aantezuiveren. Die 260 gl. waren voor 'n kleermakersrekening (131) voor onderhoud Mei (60 gl.) en diverse kleinigheden.

Wilt ge zoo goed zyn, eens ernstig met hem te spreken, goed! En zeg hem ronduit dat ik er *na deze nieuwe leugen*, ernstig aan denk m'n handen van hem aftrekken, daar het toch maar boter aan de galg is.

Beschuldig me niet van hardvochtigheid. Bedenk dat ik aldus oordeelen moet na jaren bittere ondervinding. Voor aandoening ten-gevolge van liefderyke behandeling is-i niet vatbaar. Nog nooit heb ik 't minste blyk van dankbaarheid in hem opgemerkt, nooit! Ik bedoel nu niet alleen jegens my, maar jegens wien ook. Hy kent dat gevoel niet. Er bestaat slechts één excuus, dit: dat-i in zekeren zin krankzinnig is. Adieu, beste kerel, ik ben zeer verdrietig, en 't is niet voor 't eerst om dezelfde reden!

t.t.

Dek

De boeken zyn nog niet aangekomen. Maar dat gaat altyd zeer langzaam. Ik ben er niet ongerust over.

V

Geisenheim a/R 23 Sept. 1879

Beste Van der Hoeven!

Voor vele dagen reeds ontv. ik van Eduard (NB. p. briefkaart!) bericht dat hy z'n examen voor student niet had kunnen doen. Vraagt ge my of 't me verwonderde? Neen! Wie op z'n 12. jaar den professor uithangt, is als volwassen man niet in staat met schooljongetjes te concurreeren.

Hoe dit zij, ik was er zeer verdrietig over, en stelde gedurig

m'n antwoord uit, omdat ik geen kans zag m'n bitterheid intehouden. En dit is nog 't geval. Telkens nam ik me voor maar weinig over de zaak te zeggen, maar 't lukt niet my te bedwingen.

Toch moet ik *iets* antwoorden. Vooral daar hy me vraagt 'of ik hem assisteeren wil Officier van Gezondheid te worden?'

't Is of-i me voor gek houdt. Ik had hem wel willen assisteeren om Chef van den Geneesk. dienst te worden, als hy maar begonnen was zichzelf te assisteeren in 't bekwaam worden voor schooljongen.

Ge weet dat ik toen ik van hem het doorstaan van zoo'n admissie-examen vorderde (het was de conditie waarop ik hem die maandelyksche ondersteuning¹⁾ gaf) dat ik niet juist stellig van plan was hem op de akademie te laten gaan. Dit wilde ik in beraad houden, vooral in overleg met *U*, en de mogelijkheid eener plaatsing aan Uw Museum.²⁾ M'n doel met dat Admissie-examen was slechts zeker te zijn dat hij niet leegliep en z'n tyd niet *verdroomde*. Juist daarom eischte ik *schools leeren*, iets als stipte gymnastiek na z'n wild zwerven.

Maar de keus of-i nu al dan niet 'n akademie bezoeken moet, is me helaas bespaard gebleven. Afgekeurd voor schooljongen, want iets anders is zoo'n student niet!

Dat hy in andere opzichten méér weet en meer ontwikkeld is dan anderen doet hier niet ter zake. Ik had de wanorde in z'n opleiding willen regelen, en in dat voornemen heeft hij me nu weer gedwarsboomd. Wat heeft-i dan toch in godsnaam gedurende al die maanden uitgevoerd?

Hoe dit zij, ik ben er moe van.

(Gy weet niet alles. Zeg dus niet te spoedig dat ik spoedig den moed opgeef. Eduard heeft me meer gekost dan ik gaarne vertel, *omdat het te smartelyk is.*)

Ja, ik ben er moe van, en nu vraag ik *U* om raad. Ge zyt zeker in de gelegenheid geweest hem te bestudeeren. Wat

1) Over die maandelyksche ondersteuning schrijft Multatuli ook aan Funke op 1 Aug. 1879. (Pée t.a.p., p. 279.)

2) Het Museum voor Plastische Leermiddelen van de fa. Van der Hoeven & Buys in de Witte de Withstraat te Rotterdam. - Zie No. 6.

moet ik doen? Begryp daarby dat ik alles behalve wèl ben, en met inspanning stryd tegen allerlei verdriet. Ik voel me suf en onmachtig, zoodat het arbeiden me zwaar valt.

Herhaaldelyk had ik me tot het beantwoorden van Eduards lakonieke mededeeling gezet, en telkens verscheurde ik m'n brief, omdat ik inzag dat bitterheid niet helpt. En anders schryven kan ik niet! Den laatstverscheurden brief sluit ik hier in. Zie er uit hoe m'n stemming is. Wees zoo goed hem te zeggen dat ik hem niet schryf omdat ik niet anders dan zeer ontstemd schryven kan.

Geef my eens raad, beste v.d.H. Misschien kunt gy dat, na de kennis die ge waarschyndlyk van z'n karakter, bekwaamheden en levensbeschouwing (?) hebt opgedaan.

Onder ons: in zyn geval ware ik liever in de Maas gesprongen dan op 25jarigen leeftyd m'n vader te schryven dat ik niet goed genoeg was voor student! 't Is schande! En dat wou voordrachten houden op 't Gen. kundig Congres!¹⁾

Wees hartelyk van my gegroet

Uw liefh.

Dek

Ingesl. 10 gl. zyn voor de kapok die Eduard gezonden heeft. Ik kan hier in dit nest geen behoorlyke inkt krygen.

VI

Geisenheim 23 Sept. 79²⁾

Eduard! Alzoo afgekeurd voor schooljongen! Ellendiger kan het niet. En dat deel je my heel lakoniek (n.b. pr. postkaart!) mee. En je dringt nogal op spoed aan in 't beantwoorden van je vraag om je te 'assisteeren' in je plan om officier van gezondheid te worden. Hoe wit jy offr. van Gezondheid worden, daar je als volwassen man nog niet eens bekwaam bent voor schooljongen?

Toen ik je voor eenigen tyd beloofde je met 60 gl. 's maands bytestaan tot November, deed ik al wat ik kon, ja meer dan ik kon. Wanneer je dien tyd goed besteed had, zou ik nader beraadslaagd hebben wat er te doen viel. *Nu weet ik geen raad.* Ik ben er moe van.

- 1) In No. 15 spreekt Multatuli over 'knoeien met geneeskundige hulp', waaraan 'Edu' zich zou hebben schuldig gemaakt.
- 2) Deze brief bevindt zich, gedeeltelyk verscheurd, ingesloten bij den vorigen.

Nog tweemaal zal ik je die 60 gl. zenden, al weet ik zelf nog niet waar ik ze vandaan zal krygen, maar ik moet je ernstig verzoeken daarna voor jezelf te zorgen. Ik heb gedaan wat ik kon, en zeker meer dan ieder ander vader zou gedaan hebben die zò door z'n kinderen behandeld werd als jy en Nonnie my gedaan hebt.

Sedert al den tyd dien je nu weer in Holland bent, heb ik geen enkelen keer 'n *behoorlyken* brief van je gehad. Daar je nooit 'n woord schreef over je *werk* d.i. over je schoolstudie om de hollandsche jongetjes van 12 jaar intehalen, begreep ik al lang dat er al weer van je fraaie beloften niets komen zou. *Verwonderd* heeft me dus de uitslag van je examen niet! Maar wel ben ik er beschaamd over, en dat moest jy ook wezen. Je ziet nu dat men in Holland niet met schreeuwen en bluffen terecht komt, zooals in dat fraaie Italië! Daar kan je¹⁾

VII

Funke²⁾

Geisenheim, 4 Okt. 79

beste VanderHoeven, Vriendelyk dank voor Uwen brief en al de moeite die gy U wel weer voor my hebt willen getroosten. Wat de zaak zelf betreft, n.l. Eduards standpunt en toekomst, ben en blyf ik verdrietig. Eerst uit Uw schryven merkte ik nu dat Eduard het bedoelde examen niet gedaan had. In z'n zeer lakonieke briefkaart schreef hy slechts: 'ik heb 't niet kunnen doen' 't geen ik opvatte alsof hy afgewezen was. Ik weet niet wat erger is.

Ge weet wel dat ik by 't eischen van dat examen, als voorwaarde voor de hem dit jaar te verleenen hulp, niet zoozeer van plan was hem 'n akademie te doen bezoeken.

(misschien wèl, naar bevind van zaken!)

als wel hem daardoor te noodzaken zich *schools*, *stipt* jongensachtig, als ge wilt, bezig te houden. Hy moest eens tonen dat-i zich dwingen kon eens te beginnen met het begin. De neiging tot het tegendeel (door sommigen voor genialiteit gehouden, en hyzelf zou 't daarvoor wel willen uit-

1) cetera desunt.

2) met potlood (door Van der Hoeven?) links boven op de eerste pagina geschreven.

geven!) is niets dan *luiheid*. De meeste luiards zyn... altyd bezig, en meestal als pretext om *niet* het werk te doen dat ze doen *moeten*.

Van prentexten gesproken, Eduard brengt m'n niet-antwoorden op zeker briefje in verband met z'n lamlendig ontwyken van dat examen? Dat is al te fraai! Zoo oud als hy is, heeft-i me nog *nooit* 'n behooryken brief geschreven. Van zyn levensloop, zoowel wat het gemoedsleven aangaat, als de uiterlyke omstandigheden, weet ik niets anders dan wat me blyken *moest* als-i 't zy in persoon 't zy schriftelyk in berooiden toestand tot my kwam. Zoudt ge meenen dat hy nu gedurende dezen zomer my op de hoogte hield van z'n vorderingen of bezigheden in verband met dat examen? Volstrekt niet. Ronduit gezegd, verwachtte ik dan ook geen goeden uitslag! Hoogstens schreef hy my in algemeene woorden dat hy 'werkte'. Wel nam hy de moeite my als 'n gewichtige zaak meetedeelen dat-i genoodzaakt was geweest... 'n paar nieuwe schoenen te koopen!' En in verband met den overigen inhoud van den brief waarin dat stond, moest die belangryke tyding my moveeren hem geld te zenden 'daar er voor dat examen 40 gl. moest gestort worden'. Let wel dat daarby niet stond: '*ik zal dat examen doen*' of: 'ik hoop er doortekomen' of: 'ik ben zeker dat ik er doorkom' of: 'ik zie er tegen op' o neen, door tusschen de regels te lezen, wist ik reeds dat het al weer mis was, en dat hy my voor den 1000n keer had teleurgesteld.

Ik ben ten einde raad met hem, en heb geen lust hem te schryven. Vermaningen baten niet. Daartoe is het te laat. Ook weet ik dat hy daarvan geen notitie neemt. Bovendien, wàt zou ik hem aan- of afraden? Dat het eindelyk tyd wordt eens voor zichzelf te zorgen door *geregeld-praktischen* arbeid, zal hyzelf wel weten. Dit behoort hy althans te weten, en zoo niet dan geeft het niet of ik hem dat zeg. Een laatste poging was myn eisch dat hy zich bekwaam zou maken voor dat examen. Had hy dàt gedaan, dan had ik moed gekregen, en geen offer zou me te zwaar geweest zyn om hem verder te helpen. Maar nu hy weer blyk heeft gegeven zelfs tot *die* geringe inspanning niet in staat te zyn, weet ik niet wat er verder te doen valt.

In Maart beloofde ik hem 60 gl. smaands. Dit was geen klei-

nigheid voor my, vooral daar ik hem, gedurende m'n verblyf in Holland telkens geassisteerd had. De conditie was dat-i zich vertrouwd maken zou met den eventueelen werkkring dien gy hem zoudt kunnen aanwyzen, *en dat examen!* Heeft-i nu in Uw zaak meer ambitie getoond? Ook dáárvoor had dat examen nuttig gewerkt.

(By al uw leervakken¹⁾ speelt de technische terminologie 'n groote rol. De daarvoor noodige *etymologische* kennis is juist begrepen in die admissie-studie, en reeds daarom alleen had mijn plan goeden grond!)

Vraagt ge my nu waarom ik U dit alles schryf? *Ik weet het niet!* Want zie, ik verzoek U niets, ik draag U niets op. Zelfs belast ik U niet met 'n boodschap aan hem. Wel moogt ge hem, desverkiezende, meedeelen wat ik schryf, o ja, maar ik vraag 't u niet. Eerstens zou 't voor U 'n verdrietige kommissie zyn, en 2o wat baat het? Al wat gy of ik hem zouden kunnen zeggen is hem herhaaldelyk gezegd.

Neen, ik schryf U alleen om m'n verdriet te luchten. Ziedaar de eenige oorzaak.

Geheel afgescheiden van 't verdriet dat Eduard my veroorzaakt, voel ik my zeer onwel. Alles wat ik waarneem, doet me zeer. Liever had ik 'n noembare ziekte. Zeker zal ik wel weer genoodzaakt wezen dit jaar ('t zy dan voor of na N. Jaar) in Holland te komen. Ik zie er erg tegen op, maar wat moet, *moet!*

Wees heel hartelyk van my gegroet. Is 't U nog mogelyk eens te komen overvliegen? Gister en heden was 't mooi weer. Zoo ja, vraag niet of 't schikt. Dat is tydverlies voor niemendal. Maar wel zou 't goed zyn te telegrafeeren dat ge komt, dan kan ik berekenen of ik U met rytuig moet afhalen van Rudesheim waar ge anders misschien 'n 40 minuten wachten moet, daar sommige treinen niet dóórgaan.

VIII

Geisenheim 27 Oktober 1879

beste Van der Hoeven, Dank voor de 25 mark, en - voor alles! Het spyt me dat ge geen gelegenheid hebt gehad hier te komen, schoon ge in zekeren zin weinig aan my zoudt

1) Verband houdende met het Museum van Plastische Leermiddelen.

gehad hebben, want ik voel me onbeschryfelyk suf en gedrukt. Maar *mij* was 't aangenaam geweest, vooral omdat omdat het *schryven* me zoo moeielyk valt. Ik zal wel genoodzaakt zyn, weer in Holland te komen, en ik hoop dat dan het *spreken* beter zal gaan. Wat my betreft, is op 't oogenblik de hoofdzaak hoe ik 't maken moet met Eduard. Ja zeker, was 't goed dat ge hem die 27½ gl. voorschoot. Ik dank U wel. Van *zyn* kant echter was er weer 'n verkeerdheid dat-i z'n toelaagje reeds op den 1n noodig had, daar hy, terugrekenende tot den tyd van myn aanwezen in Holland, weten kon dat die 60 gl. eigenlyk over de pas aangevangen maand liepen, en niet over de afteloopene. Steeds heb ik hem *vooruit* betaald, en meer dan dat! Myn aanmerking hierop heeft niet ten doel hem 'n maand te beknibbelen, o neen! Maar zeker is 't, dat hy rondom *by*, en van 't noodige voorzien was, toen ik vertrok, en bovendien voor de eerstvolgende maand het geld in handen had. Het van hem geëischt *studeeren* had alle byzonderheden die tot uitgaven leiden, moeten uitsluiten. Uit dat verschuiven van den termyn zie ik dat-i *niet* geleefd heeft 'als 'n kluizenaar' zooals ik in dit byzonder geval 't recht had van hem te vorderen, en dat hy my dan ook beloofde.

Ik houd van vroolykheid o, hoe meer hoe liever, niet voor myzelf maar voor anderen. In Eduard's geval was iets anders noodig! Hy moest tonen dat het hem eindelyk ernst was, zich te bepalen tot iets degelyks. Of die schoolstudies noodig zyn, was hier de vraag niet! (Ze zyn wèl noodig, en juist voor hèm!) de zaak was maar dat-i eens eindelyk blyk gaf van - nu, ge weet de rest.

Dat ik zoo-even sprak van vroolykheid en pret-maken, beteekent niet dat ik dit van Eduard veronderstel. Maar ik vraag wat-i dan heeft uitgevoerd? Het ware te wenschen geweest dat-i zich schuldig maakte aan z.g.n. 'slecht gedrag' voor zoover dit bestaat in pierewaaien en pret maken. Dááaraan komt 'n *eind*. Men heeft er gauw genoeg van. Maar aan zyn droomerig niets-doen komt géén eind. Dat hy ' bezig' is, wil ik wel gelooven, maar... gewoonlyk met iets dat niet noodig of zelfs schadelyk is. Ik had er niets tegen dat hy timmerman of metselaar werd, mits hy dan in dat vak z'n best deed, en voet by stuk hield.

Vergeef me dat ik U zoo bezig houd met zulke verdrietige zaken! Ik beschouw het waarlyk als een waardeerbare opoffering van Uw kant, dat ge zulke vervelende brieven wel lezen wilt. En een der oorzaken dat ik ze schryf, ligt hierin dat ik geen kans zie, myn geschryf tot hem te richten zonder te vervallen in nuttelooze bitterheid. Deel hem s.v.p. uit m'n brief mee wat U goed voorkomt.

Daar er aan z'n toelaag over de laatste maand (volgens hem: September, maar eigenlyk is 't voor Oktober) nog 'n kleinigheid ontbreekt, zend ik hem heden 'n postwisseltje van 10 gl. Wanneer ik hem de volgende f 60 zenden zal, weet ik nog niet, daar 't my inderdaad zwaar valt. Indien hy van den beginne af dat maandelijksch bedrag had beschouwd als bestemd voor de beginnende maand, dan zou hy nu niet zoo terstond verlegen zitten als 't niet kwam op den eersten! Ik kan 't niet helpen, en doe wat ik kan.

O God het is me zoo pynlyk zoo te leuteren, en 't is m'n aard niet!

Die zaak van Korteweg¹⁾ is 't natuurlyk gevolg van zelfbedrog. Hy en zy gingen gebukt onder hun door ongegronde pretentie te-weeg gebrachte antecedenten. Nu dit eenmaal zoo wàs, wind ik 't flink dat ze, in-plaats van 'n bedorven en verkeerd opgezette party uittespelen, 't bord omsmeten alsof ze zeggen wilden: '*verloren* heb ik, maar loopt nu allemaal naar de weerlicht!'

Ik ben zeer onwel, en als ik niet *wist*, dat veel beroerdelingen 't als een triumf zouden beschouwen, deed ik als Korteweg. Hartelyk gegroet

tt

DD.

IX

Geisenheim 15 Novr 79

Waarde Van der Hoeven!

Nog eens doe ik 'n beroep op Uw goedheid door 't verzoek om de bygaande 105 Mark voor Eduard in ontvangst, en

1) B. Korteweg, leeraar in de wiskunde aan de Mil. School te Breda; hij moest zijn ontslag nemen wegens vrij huwelijk met de actrice Elise Baart (die Hanna in 'Vorstenschool' gespeeld heeft); zij hebben later gezamenlijk zelfmoord gepleegd. Daarop slaat deze passage.

nota te nemen van den inhoud der missive die dat bedrag vergezelt. Juist om dit laatste is 't my te doen.

Zooals gewoonlyk hindert myzelf de toon die ik tegen hem aansla, en dan verwyf ik my te hard te zyn. Maar, na veel ondervinding, dit verzeker ik U, weet ik dat ook 'n zachte toon boter aan de galg gesmeerd is! Myn plicht ware misschien geweest, *reeds voor zeer veel jaren* hem strenger te behandelen. Met zekerheid weet ik dat-i myn vermaningen aan kwaad humeur toeschryft, en my uitlacht over inschikkelykheid of vergevingsgezindheid.

Nu ben ik zoo vry U te verzoeken inl. brief¹⁾ te lezen en dien aan hem al of niet te geven, al naarmate gy als derde persoon en iets meer van z'n tegenwoordig gedrag *en bezigheid* wetende dan ik, geraden oordeelt. Vindt gy den brief te hard of te ruw, verscheur hem, ofschoon ik betuigen moet dat ik na al 't voorgevallene, niet anders schryven kàn! Wat die ongen me sedert jaren kost aan ergernis, kan ik niet uitdrukken!

Wat voert hy tegenwoordig uit? Hy schryft me niet, en dat komt er ook niet op aan. Ik weet dat onwaarheid hem niets kost en dat dus z'n brieven niets beteekenen.

O God het is me zoo bitter zoo te moeten schryven.

Neem me niet kwalyk dat ik U alweer met zoo'n verdrietige zaak lastig val. Het zenden van dit geld door Uw bemiddeling heeft ook *dit* voor, dat ge nu vis-à-vis hem, van de remise kennis draagt. Misschien hebt ge hem iets voorgeschoten.

Ik ben wel verplicht met *hem* geheel anders omtegaan dan m'n aard is, maar ten langen laaste zou myn vertrouwen ontaarden in domheid. Hy heeft altyd gespekuleerd op de gemakkellykheid waarmee hy meende my te kunnen foppen. Haspels schryft me dat hy werk maakt van 'voordrachten'. Het is noodzakelyk. Wilt gy s.v.p. Eduard waarschuwen dat ik hem niet zien wil als ik in Holland kom?

Verleden jaar heeft hy me geheel van m'n stuk gebracht. Toch heb ik alles weer vergeven en hem goed behandeld. Ik heb voor hem, met het oog op andere verplichtingen, meer gedaan dan ik mocht, en zie, na 8 of 9 maanden ben ik nu weer even ver! Het finantieele is 't ergste niet, maar de

1) Dezen brief heb ik niet gevonden.

ergernis dat myn zoon daar op z'n 26e jaar zoo tot m'n schande rondloopt!

Ik ben bly dat ge tevreden zyt over de 'zaken'. In Duitschland wordt alom steen en been geklaagd en volgens de couranten is men ook in Holland ontevreden. Ik geloof dat Europa behoefte heeft aan 'n pynlyke purgatie, 'n z.g.n. ongeluk, 't zy dan pest, oorlog, zondvloed of iets van dien aard. Die dingen zyn beroerd *op zich zelf*, o ja, maar ze zyn dikwyls *noodig*! Vóór 1900 zult ge dan ook wel iets van dien aard beleven. Het spyt me dat ik de revolutie niet zien zal die Engeland bedreigt.

Wees met de Uwen, alsook de heer Buys, hartelyk gegroet

van tt

Dek

Wanneer ik in Holland kom, weet ik nog niet. Dit hangt van Haspels' beschikkingen af. M'n wonen te Geisenheim bevalt me maar half! Maar... ik ben onwel, en dan voelt men zich overal minder prettig.

X

(briefkaart) Adres: den Heer J. van der Hoeven, Korte Hoogstraat, Rotterdam.

W.v.d.H. Wilt ge zoo goed zyn het my voorteschieten tot ik a costi kom? Juist dat verlegen zitten om geld *in zyn geval* is 'n blyk dat hy 't verblyf te R. niet besteed heeft zooals de afspraak was. Wie stil thuis met studie bezig is, heeft weinig noodig, en dat had hy eens 'n maand of 8 moeten volhouden! Enfin!

Wees hartelyk tot ziens gegroet. Ik zie vreeselyk op tegen de reis en de heele zaak, maar 't *moet*!

tt

Dek

Geisenheim 23 Decr 79

XI

Den Haag, 23 Januari 1880

Waarde Van der Hoeven!

Vergeef me dat ik U alweer lastig val met 'n verdrietelykheid. Heden sprak ik den heer Van Beest Holle die my medeelde dat Eduard in 't bezit was van een hem ten-gebruike afgestaan horloge. Dit heeft hy by z'n vertrek uit den Haag

niet teruggegeven, zooals fatsoenshalve z'n plicht ware geweest, vooral jegens personen die hem met zooveel welwillendheid behandeld hadden! Wilt gy de goedheid hebben, dit van hem terug te eischen? Het is 'n souvenir, en de eigenares (Mevr. v.d. Poel) hecht er waarde aan. 'Dáárom' zei de heer V.B.H. 'vraag ik er naar. Wat de *meubels* aangaat, dàt komt er niet opan'. Alzoo ook *meubels*, 'tgeen ik reeds uit ons laatst of voorlaatst gesprek kon opmaken!¹⁾

Den indruk dien al deze dingen op my maken, kunt ge U voorstellen. Ik weet waarachtig niet wat ik met hem moet aanvangen. Elken dag, elk oogenblik verwacht ik nieuw schandaal! Hy is in 't zedelyke (door 'n hersenfout misschien) *kleurenblind*. Men kan by hem op *niets* rekenen!

Als ge my wilt antwoorden, is m'n adres tegen Maandagavond: D.D. (Mult) spreeklokaal Arnhem.

Hartelyk gegroet

tt

Dek

XII

Rotterdam, Woensdag (1880)

(waarschijnlijk Januari)

beste Van der Hoeven! Gister heb ik Uw bydrage voor Tandem wel, en in dank ontvangen! Ik was nl. niet - zooals m'n plan was - naar Amsterdam gegaan. Ik voelde my te zwak. Niet van 't reizen, maar ik wist dat ik aan den trein zou worden afgehaald en terstond zou moeten spreken. Daartegen zag ik erg op. Ik voel me ziek en de vereischte medicyn is: eenzaamheid! Maar zoover kan ik 't om velerlei oorzaken (nu te lang om uitleggen) niet brengen. Ik smacht naar alleen-zyn. Niet in den zin dat ik 'n stille vrye kamer heb zooals hier by de hartelyke familie de Haas²⁾ die 't onmogelyke doet om me rust te geven, maar: alleen zyn, dagen weken, maanden achtereen. Geheel m'n leven, als 't kon. Alle aanraking met de wereld doet me pyn. Zondag wou ik

- 1) Ook de hier genoemde mevr. Van de Poel, dochter van den heer Van Beest Holle, is nog in leven. Zij heeft dit verhaal bevestigd en mij meegedeeld, dat Eduard het betreffende horloge had verpand, maar dat zij het later teruggekregen had. De meubels waren volgens haar niet van groote waarde geweest.
- 2) Dr. J.H. de Haas, arts te Rotterdam.

wat wandelen om lucht te scheppen. Drie, viermalen op den weg wordende aangesproken door menschen die om 'n praatje verlegen waren, vluchtte ik zenuwachtig naar huis. Een paar keer heb ik, by U zynde, verzuimd U te zeggen hoe mal zeker plannetje dat ik had om U iets als uitgever te bezorgen, verydeld is. De 'Adversaria' die ik had willen laten byeenbrengen door den man die voor me leest en uittreksels maakt¹⁾, zyn *nadat ik z'n werk geprezen, en hem over m'n plan gesproken had*, terstond in waarde verminderd! Zoo'n ondervinding heb ik meer opgedaan! Weinig menschen kunnen lof verdragen. Dan gaan ze terstond aan 't overdryven en loopen 'uit hun roer'. 7/8 van wat ik na dien tyd van hem kreeg is onbruikbaar en 't overige - in één woord ik mag de zaak niet aanraden.

Ook zònder aan uitgave te denken moet ik hem - en wel vandaag: ik heb er lang tegen op gezien! - schryven dat-i z'n yver wat matigt! Hy overstroomt me met gekopieerde voddery. Ik kan 't niet byhouden alles te lezen zelfs! En de op die manier oplopende briefport bezwaart me! Het smart me hem te moeten grieven, maar 't *moet*.

Kerel, je ziet er niet goed uit. (Jy ook niet, zal je zeggen, maar dit was al sedert 30 jaar 't geval, en doet er niet toe.) Ik kom te Rotterdam terug voor m'n thuisreis en *althans dit is de afspraak en 't voornemen*. Ik erken dat ik liever naar huis wou, en misschien zal ik wel genoodzaakt zyn alle afspraak te breken. In godsnaam. Maar als ik te Rotterdam terugkom, wilde ik je gaarne eens spreken over je zaak en vooruitzichten. Meen niet dat ik 'als schryver' je helpen kan (O God, die schryvery is me zoo'n walg! Ook zyn er in Uw toestand en richting dingen die onvereinigbaar zyn met *myn* behoefte, met de eischen van *myn* toestand) maar als mensch en vriend geloof ik U wel van eenigen dienst te kunnen zyn. Ik heb iets principieels met U te behandelen. Ge kunt U niet voorstellen hoe 't my smart - ik zeg dit nu *om Uwentwil* - dat ge myn zoo duidelyke woorden omtrent Eduard hebt in den wind geslagen. Het stipt vasthouden aan ja is ja, neen is *neen* is 'n steun in 't leven. En ik ben zoo bang dat ge - -

1) De heer J., zie verderop. Zijn naam is mij niet bekend.

Geloof me, blyf flink en *stipt*. Dan slaat ge door alle moeielykheden heen.

Ik moet nu m'n verdrietig briefje aan dien heer J. schryven. En hem 'n vry groote som zenden voor de briefport. Hy vraagt er niet om maar ik kan 't berekenen. En 't drukt me! Doch er moet nu 'n eind aan komen!

Hartelyk gegroet

tt

Dek

M'n adres te Amsterdam is t/h Dr. Zürcher¹⁾

Nieuwe Heerengr. 97

XIII

Rotterdam 10 febr. 80 's avonds

beste Van der Hoeven, laat het U niet verwonderen dat ik geen teeken van leven gaf. Ik ben zeer vermoeid en had gisteravond moeite om m'n voordracht ten einde te brengen. Ook vandaag had ik allerlei drukte en straks ga ik vroeg naar bed, in de hoop morgen wat opgeknapt te zyn. Zoek me maar niet op, tenzy 't volstrekt noodig is. Ik moet m'n keel die rauw is, tyd geven om wat te genezen. Noch dat kwaaltje nòch m'n groote zwakte op 't oogenblik komen stipt gezegd uit m'n publieke voordrachten voort. Maar verleden Zondag ('n zoogenaamd vrye dag!) heb ik geen oogenblik rust gehad. Het was m'n eigen schuld, en ik voelde dat het me knakte. Ik had 'n zuster myner vrouw uit Utrecht naar Amsterdam by een andere zuster gebracht, en den heelen dag en familie gesleten, veel sprekende, al te veel, van 's morgens tot 's avonds. Het kon maar tien voordrachten gelden, en nog eens, 't was m'n eigen schuld. Ikzelf had het voorgesteld.

M'n reisroute is nu morgen (of nà morgen) zeer gekompliceerd. Als ik 't wel zie, kom ik niet zoo spoedig te Rotterdam terug. Maar zoodra mogelyk bestem ik 'n paar vrye dagen om Uw museum te zien, en nog een en ander (ook ooze rekening) aftedoen. Een van den heer Holle ontvangen brief zegt

1) Dr. Johannes Zürcher, schilder en geleerde, vriend van Multatuli. Zie Pée t.a.p., p. 282 vv.

me wat ik reeds van U wist. Ik ben benieuwd of Uw gissing dat dat horloge er nog is, of nog te krygen is, gegrond zal blyken. Wees zoo goed me dat zoodra ge iets weet, te schryven. Ziehier adressen:

12	feb	Goes....	‘spreeklokaal’
13	feb	Middelburg	‘spreeklokaal’
14	feb	Zierikzee	‘spreeklokaal’
-			
17	feb	Hengelo	‘spreeklokaal’
18	feb	Meppel	‘spreeklokaal’
20	feb	Veendam	‘spreeklokaal’
23	feb	Assen	‘spreeklokaal’
24	feb	Groningen	‘spreeklokaal’
25	feb	Winschoten	‘spreeklokaal’
26	feb	Leeuwarden	‘spreeklokaal’
27	feb	Heerenveen	‘spreeklokaal’
28	feb	Sneek	‘spreeklokaal’
-			
3	Maart	Den Bosch	‘spreeklokaal’
4	Maart	Breda	‘spreeklokaal’
5	Maart	Zaltbommel	‘spreeklokaal’
-			
8	Maart	Harlingen	‘spreeklokaal’
9	Maart	Enkhuizen	‘spreeklokaal’
10	Maart	Hoorn	‘spreeklokaal’

Nu dat zal wel genoeg (en te veel) zyn!¹⁾

Ja, ik voel me zeer moe. En de opbrengst is op zeer veel plaatsen niet bijzonder. Enfin!

Hartelyk gegroet van

tt
Dek

Holle zegt dat hy 't geld van die meubels niet hebben wil. Waarom schreef hy er dan over? Dat horloge schynt hem (of een der dames) na aan 't hart te liggen. Ik wou dat we 't terug hadden!

1) Vgl. voor dit ‘itinerarium’ Multatuli's brief aan Haspels van 18 Jan. 1880 in de *Brieven*.

XIV

Hotel Weimar, Saterdag (niet gedateerd, moet tusschen 10 en 21 Februari 1880 geschreven zijn)

Waarde Van der Hoeven!

Hierby in dank voor 't inzien, de geillustr. werken terug. Ge hebt my door de toezending grooten dienst gedaan, daar ik die vroeger twyfelde, nu beweert zekerheid te hebben dat 'n illustratie in Holland onmogelyk is. Slecht *brood* eet men als er geen goed voedsel te krygen is, maar in kunst kan alleen het *uitstekende* geplaatst worden. Redelyk-wel is *naar!* Gister was ik van plan 'n paar van de ingeziene werken te behouden, maar vandaag ben ik van dit voornemen terug gekomen. Heden ochtend werd ik allernaangenaamst verrast door Juffr.?? die me met een pakket brieven van m'n zoon kwam martelen. Voor 40 gl. heb ik ze moeten lossen.¹⁾ Hiervan hadt ge my gister en eergister niets gezegd. Enfin!

Hoe dit zy, ik moet me van alle niet volstrekt noodzakelyke uitgaven onthouden.

Wees zoo goed, niet te spreken over die illustratieplannen en myn oordeel dáárover. Wel heb ik 't gisteravond den heer R. oprecht meegedeeld, en hy kent dus m'n opinie. Maar misschien zou 't hem stuiten als-i vernam dat de zaak met derden behandeld was.

Adieu, vriendelyk gegroet

tt

DD

Ik mag immers den zakdoek wel ongewasschen terugzenden? Anders blyft hy onder *myn* goedje. Wel bedankt.

Ik kan niet zeggen dat die juffrouw onbeleefd was, o neen! Maar toch is 't aanzetten van zulke duimschroeven niet zeer delikaat! Een vader te dwingen tot onverplichte betaling, door gebruik te maken van 't slechte gedrag van z'n zoon! Praktisch *is* het!

1) Hierop heeft Van der Hoeven, blijkens No. 15, gereageerd met een aanbod dat geld voor zijn rekening te nemen.

XV

Rotterdam 21 febr. (1880)

Waarde v.d. Hoeven!

Ik zie niet de minste reden waarom gy die 40 gl. zoudt betalen! Gy kunt niet helpen dat die juffr. 't pakketje brieven etc. in handen heeft weten te krygen.

Ik heb 't nog niet geopend, daar 't inzien my zeker onbekwaam zou maken voor m'n werk. Ik voel me toch reeds zeer zwak. Van avond moet ik spreken te Arnhem en zie er tegen op. Van en met heden t/m 10 Maart zegge in 18 dagen moet ik 14 maal optreden! En het tusschen die spreekdagen inliggend *reizen, uit- en inpakken, naar en van treinen*, 14 maal natte lakens drogen met m'n mager lichaam! En dat alles voor 'n schraal loon! Overal... uitbundige toejuiching. Volle harten en leege zalen! Bah!

Hierby de nog ontbrekende 42 gl. Uw rekening was.... *f*241.74.

betaald	16 febr.	<i>f</i> 150
	18 feb	<i>f</i> 50
	heden	<i>f</i> 41.74
		—————
		<i>f</i> 241.74

Vergun me dit vandaag aftedoen. Ik *heb* 't nu, en later zou 't me misschien drukken, daar ik van m'n heele tournee weinig zal overhouden. De kosten zyn enorm. By leege zalen zyn de uitgaven even hoog als ze by volle zalen wezen zouden. Doch juist om dien ongunstigen uitslag hecht ik er aan zooveel mogelyk alles aftedoen. Liever weinig in kas, dan 't drukkend gevoel van achterstand! Weiger dus *niet*, svp. deze 41.74 tot slot van rekening aantenemen.

Wilt ge zoo goed zyn, bringer dezès 'n vel of zes vry stevig pakpapier meetegeven? En 'n eindje touw, voldoende tot inpakken van 'n pak boeken van 1½ voet kub.

Hartelyk gegroet

tt

Dek

Ik werd onlangs gestoord toen ik U iets wou meedeelen over m'n plan om door m'n hoflezer iets by U uittegeven. Sedert ik hem op dit idee bracht gaat-i met z'n Adversaria 'n ver-

keerden weg uit. Ook hy kan geen lof verdragen, naar 't schynt. Dit zag ik dikwyls by dilettant-letterlui. Er is te veel kaf onder z'n koorn.

XVI

Geisenheim 5 Juli 80

beste Van der Hoeven!

Uw mededeeling over de schelmery van E. is me natuurlyk heel smartelyk, maar - ik verwachtte niet anders! Sedert vele jaren was ik zenuwachtig by 't openen van brieven, daar ik *altyd* van of over hem iets ellendigs verwachtte. Z'n slechtheid is krankzinnig-dom. Na U alzoo bestolen te hebben, had hy beter gedaan geheel weg te blyven. Hy kon toch begrypen dat ge hem na 't *blyken* van z'n oplichtery de deur zoudt wyzen en dat-i dan in Holland nergens te-recht kon. Ik erken dat de domheid zyner handelwys me nog meer... neen, verwonderen doet me niets in hem, nu dan, dat z'n domheid me nog afzichtelyker voorkomt dan z'n slechtheid! Was z'n krankzinnigheid van 'n andere meer in 't oog vallende soort, dan kon ik hem door de publiceering daarvan tegen hemzelf beschermen! Hy gedraagt zich als 'n slechte gek, en de gevolgen storen zich niet aan de pitoyable verliggende omstandigheid van krankzinnigheid!

M'n smart is van andere soort dan velen denken zouden. Ik heb te lang en te veel door hem geleden dan dat ik thans nog vatbaar zou zyn voor de aandoeningen van 'n gewoon liefhebbend vader. Als ik de macht had *veroordeelde ik hem ter dood*¹⁾. Ook zyn lieve goede moeder die zooveel voor hem deed, heeft *hy altyd bedrogen*¹⁾. Hy wist aan geld te komen en verteerde dat liederlyk, terwyl zy gebrek leed. En dat vertelde hy my lachende, als 'n grap! Ik vraag U of de domheid van dat bluffen op iets zóó gemeens niet even erg is als de slechtheid van de daad zelf? Even zoo verhaalde hy *als 'n aardigheid* dat hy iemand die hem by 'n meisje in den weg stond, gelasterd had!

U dank ik voor de opofferende pogingen om hem te redden. Wy mogen van geluk spreken dat de berokkende schade niet grooter is!²⁾ Beter zóó dan dat hy, na zich schynbaar eenige

1) Met potlood onderstreept, waarschijnlijk door Van der Hoeven.

1) Met potlood onderstreept, waarschijnlijk door Van der Hoeven.

2) Volgens inlichtingen van mevr. de wed. Van der Hoeven bedroeg de ontvreemde som f 500.

jaren goed gehouden te hebben, U een *onherstelbaren slag* geslagen had. Daarvoor vreesde ik altyd en daarom waarschuwde ik gedurig. Ik weet wel dat ge my voor de nu geleden schade niet verantwoordelyk stelt, maar in Uw jonge zaak moogt ge niet al te edelmoedig zyn. Ik wil gaarne betalen wat hy nu weer *gestolen* heeft. Geef me maar 'n beetje tyd. Nog eens, laat ons bly zyn, dat het bedrag niet grooter is dan ik nu uit Uw brief meen te moeten opmaken. Als er later maar niet nog andere dingen aan den dag komen! Ik schrok toen ge my schreeft dat hy voor U naar Italië was, en voor zaken nogal die vertrouwen eischen!

Wat is er weer 'n vervloekte huichelary in die postkaart aan Mr Rubens (?)!¹⁾ Hy slaat daarin 'n toon aan als iemand die uit vreugd over z'n welslagen de handen wryft en z'n tevredenheid niet op kan. Toen hy zóó schreef *wist* hy toch dat z'n streken binnen weinig tyds aan den dag moesten komen! Ik verzeker U dat ik by 't lezen van die opgeruimde postkaart, volstrekt niet zeker was dat hy waarheid schreef. (Onder 't schryven van dezen brief ontving ik een allerbrutaalst schryven van den holl. Consul te Venetië, die my 'n standje maakt omdat ik m'n toestemming niet wil geven tot het huwelyk van Nonni met een my volkomen onbekenden Italiaan²⁾. Ook dāt is 'n verdrietige geschiedenis. Nonni is 'n lief meisje, maar my is ze geheel vreemd geworden.)

Wat nu Eduard aangaat, gy zegt met Haspels te willen overleggen. Met al Uwe en zyne welwillendheid kunt ge hem niet helpen. Hy draagt 'n onoverwinnelyken vyand in hoofd en hart. Wie by 't lezen van vele uitdrukkingen over hem in dezen brief of in vorig schryven my voor bar en liefdeloos, of zelfs maar voor streng, houdt, vergeet dat ik niet dan na *jarenlange* teleurstelling en na tallooze mislukte proeven tot die stemming gekomen ben. Het is my 'n wiskunstige zekerheid dat er met E. niets aantevangen is. Gevoel voor liefderyke behandeling heeft hy niet, en als men hemforsch toespreekt, loopt-i weg. Toen ik twee jaar geleden hem te Rotterdam zeide dat ik al 't voorafgegane zou beschouwen als niet gebeurd, mits hy van dāt oogenblik af zich beteren zou,

1) Zwager van Van der Hoeven, die voor Eduard sympathie had.

2) Prof. Francesco Bassani. Zie Pée t.a.p., p. 376 vv.

beging ik 'n *fout*. Ik had kunnen weten dat er niets aan hem te doen viel, want reeds zoo dikwyls had ik zulke proeven met hem genomen, en altyd te vergeefs! Het verschil tusschen goed en kwaad kent hy niet. Na U thans ten dank voor Uw edelmoedig pogen om hem weer op den rechten weg te helpen bestolen te hebben zal hy U nog lasteren op den koop toe, en niet eens begrypen dat dit slecht is. Zelfs niet dat 'men' gewoon is dit slecht te *noemen*. Ook als huichelaar kan hy zichzelf niet dienen. In een woord: hy is zedelyk kleurenblind, d.i. *krankzinnig*¹⁾. Myn gezegde van zoo-even: 'als ik er de macht toe had, veroordeelde ik hem ter dood' spruit niet uit wreedheid voort. O, neen! Maar ik zie in dat z'n kwaal ongeneeslyk is, en dat hy gedoemd is 'n ellendig leven te leiden.

Hem nu by my nemen? Niets schynt eenvoudiger. Ik bewoon 'n huisje waar plaats voor hem wezen zou, en ook spys en drank zou er genoeg zyn. (al ware dit anders, 't zou er niet op aankomen. Dan schikt men wat of bezuinigt) Welnu, ik kàn hem niet by me nemen, ik *mag* het niet doen. Dit zeg ik nu niet om de zekerheid dat-i weer de liefderykste behandeling zoo van my als van m'n vrouw, met bedrog en laster beantwoorden zou, maar om 'n reden van meer gewicht. Ik verzeker U dat ik als m'n vrouw, Woutertje of ikzelf ons onwel voelden terstond achterdocht hebben zou dat hy ons (ook zonder eenig daartoe dryvend belang zynerzyds) vergiftigd had! Neem aan dat ik in 't aannemen der *mogelykheid* van zoo iets, dwaal (ik beweere *recht* te hebben tot zulke sinistre veronderstellingen) dan nog vloeit er uit zoo'n stemming voort, dat ik hem niet ontvangen kan. Met den besten wil kan men niet omgaan met iemand dien men tot zoo'n laagheid (let wel: *ook zonder reden*, en alleen als Italiaansch grapje!) in staat acht.

Uw plan om met H(aspels)²⁾ te overleggen, is weer hartelyk. Doe het S.V.P. Maar onthoud U van verdere offers. Het is weggeworpen, geloof me. Ik zet al de bitterheid en smart die nu weer deze zaak my veroorzaakt op zy, en dring me-

- 1) Vgl. voor deze karakteristiek vooral den door Pée t.a.p., p. 259 v.v., gepubliceerden brief van Multatuli aan Funke van 14 Dec. 1877!
- 2) Met potlood toegevoegd, waarschijnlijk door Van der Hoeven.

zelf op dat ik geen pyn voel. Welnu, ziehier 'n voorstel dat ik aan Uw en Haspels oordeel onderwerp:

Hem de keus te geven binnen 8 (?) dagen te Harderwyk aangenomen te zyn, of in 4, 5 couranten deze annonce:

Ik ben in de treurige noodzakelykheid te waarschuwen tegen het verleen van krediet aan myn noon Eduard Douwes Dekker Jr.

Douwes Dekker

Multatuli

Na z'n ontslag uit Uw dienst zal hy natuurlyk overal trachten zich intedringen, en daarby misbruikt hy myn naam. By voorkeur doet hy dit by menschen die geen verschil kennen tusschen populaire bekendheid en finantieel vermogen. (Ik ontwaar telkens dat zeker soort van burgerlui my voor 'n 'ryk keer' aanzien.) Ook slaat hy (zooals by Holle) munt uit oppositie tegen my. Ook dit zou door zoo'n annonce worden tegengewerkt.

Ik geeft dus U en Haspels in overweging hem tusschen die beide dingen te laten kiezen. Mocht gy iets beters weten, goed! Deel het my svp. mede! Zoo niet, weet dan zoo goed aan myn voorstel zonder nadere machtiging gevolg te geven. Gy kunt hem zeggen dat hy niets wint door aan 't verschynen van die annonce de voorkeur te geven boven 't gaan naar Harderwyk, daar hy *na* die annonce toch wel zal moeten besluiten, zich te laten aanwerven, vooral daar ik niet dulden zal dat hy z'n leven rekt door 't knoeien met z.g.n. geneeskundige hulp. Ook kan hy geen 'betrekking' krygen. Wie zich daartoe door hem liet bepraten zou door my gewaarschuld worden, gelyk ik *U* gewaarschuld heb. Niemand zal, *als gy* in weerwil daarvan, hem vertrouwen schenken, en dan moet hy *toch* naar Harderwyk.

Ik heb U geschreven alsof ik geen gevoel had. Dit is zoo niet, maar op harden knoest voegt 'n scherpe byl. Nogeens hartelyk dank voor al 't goede dat ge beproefd hebt, en dat zoo ellendig beantwoord is geworden! Helaas ik verwachtte niet anders.

Adieu, beste kerel!

Dek

Nu moet ik aan die, minder smeerige, maar nog verdrietiger, zaak van Nonni die my 'n ital. schoonzoon wil opdringen.

Die zaak is my smartelyker nog, omdat ik Nonni hooger stel dan Eduard. Háár te verliezen is me pynlyk en dàt is 't natuurlyk gevolg van zoo'n buitenlandsch huwelyk.

Is 't adres van dezen brief nog goed? Ik weet namelyk niet of ge *woont* in 't gebouw: 'Salon de beaux arts'!

XVII

(briefkaart) Adres: Mess. Van der Hoeven & Buys, Rotterdam.

Brief ontv. Dank voor bericht. Verwacht niet anders! Hebt ge Uw korrespondenten in Italië gewaarschuwd? Dat zal noodig zyn. Hy zal misbruik trachten te maken van de aangeknoopte relatiën. Belet dat!

Hartelyk gegroet

Geisenheim 8 Juli 80

Dek

XVIII

Geisenheim 24 Juli 80

Waarde Van der Hoeven! Na aan den heer Riedel¹⁾ in allerbeleefdste termen meedeeld te hebben dat ik me met die pretentie op E. niet kon inlaten, ontvang ik nu een lompen brief waarin hy de in z'n eersten brief gesloten bylagen terugvraagt. Ik wil met zoo'n onbillyk en onbeleefd man niet in eerdere aanraking komen! Ben *ik* (zy 't dan ook slechts moreel of in gemoede) verantwoordelyk voor 'n schacherparty die buiten myn weten en lynrecht tegen de aan E. gegeven instructie, plaats had? Als ik het minste idee had gehad dat E. in plaats van zich te bekwamen voor 'n admisssie examen, zich inliet met zulk smerig geknoei, zou ik zelf Riedel uitdrukkellyk gewaarschuwd hebben. En dan nu 'n lompen brief te ontvangen omdat ik de gevolgen niet dragen wil van iets dat tegen myn wil plaats had! Als die R. met of door E. geld verdiend had, zou hy waarlyk my geen deel in de winst hebben aangeboden. Welk recht heeft hy nu, 't vreemd te vinden dat ik de geleden schade niet dragen wil? En niet dragen kan.

Natuurlyk ook alweer 'n brief van die kamerjuffrouw! Nogeens verzoek ik U vriendelyk de advertentie te plaatsen.

1) Volgens informatie van mevr. Van der Hoeven-Meyer dreef Eduard met dezen heer Riedel eenigen tijd een zaak in mineraalwateren.

Om U 't opzoeken van den brief te besparen, ziehier:

Ik ben in de treurige noodzakelykheid, openlyk te verklaren dat ik niet verantwoordelyk ben voor de handelingen van myn zoon.

Douwes Dekker

Multatuli

Uw gissing dat hy naar Italië zou gegaan zyn, kan ik niet deelen. Te Venetië kan hy zich niet vertoonen. By de personen met wie hy door U in aanraking komen zou, ook niet. *Wie* zou hy daar bestelen? Waarschynlyk is hy naar Engeland. Er zyn te Londen veel Hollanders by wie hy zich òf als myn *zoon* òf als myn *vyand* kan introduceeren. Plaats svp. de advertentie en zend één Ex. (van de N.R. byv.) ‘op verzoek van den vader’ aan den holl. Consul te Londen.

Ge begrypt dat ik, behalve myn smart over de hoofdzaak, tevens hoogst verdrietig ben over de onwetendheid waarin ik gelaten ben over Edu's geknoei. Dat knoeizaakje met dien Riedel kòn niet anders afloopen! En, al ware dit anders geweest, niet dáártoe was E. te Rotterdam. Ook toen ik vernam dat ge hem in 'n zending van vertrouwen naar Italië hadt gezonden, schrok ik. Zelfs z'n postkaart aan den heer Rubens, kwasi zoo opgeruimd geschreven, stelde my niet gerust. Ik wist dat zoo'n domme huichelary hem niets kostte. ‘Dom’ want wat hielp het? Hy kon toch zeker weten dat z'n bedriegeryen weldra aan 't licht komen zouden!

Het plaatsen van die advertentie heeft ook het nut my te waarborgen tegen brieven als van Riedel en die Juffrouw. Nu of later verwacht ik er meer, en 't is irritant telkens daarop te antwoorden, en dan nog te risqueeren dat men 't my kwalyk neemt als ik niet betaal. Sedert jaren schrik ik by elken post!

Ik zou 't niet kwaad vinden aan Nonni te schryven:

‘V.D.H. wil Eduard zoodra hy zich ergens vertoont, wggens diefstal vervolgen. Ik kan hem dit niet kwalyk nemen. Want ook jegens V.D.H. die hem edelmoedig behandelde, heeft hy zich weer infaam gedragen.’

Myn bedoeling hiermee is dat zy, *als* ze z'n adres weet of te weten komt, hem dit schryft. Dan blyft-i weg! Maar van bedoelde Courant heb ik 'n Exempl. of 10 noodig om ook in 't Buitenland tegen hem te waarschuwen. (In eens komt me daar in den zin of-i ook soms te Brussel is? Ook

de holl. minister-resident aldaar moet 'n Exempl. hebben.) Dat ik nu U de bylagen van Riedels 1 en brief aanbied, is omdat ik met hem niets te doen wil hebben. Ik schryf hem dan op postkaart: 'de door U terugverzochte bylagen zyn door my aan den heer V.D.H. gezonden.' (Ik erken dat hy recht heeft ze terug te vorderen, al zie ik niet in dat-i er wat aan heeft!)

Wilt ge voor myn rekening by Bolle koopen: Dr Nuyens, Ned. Beroerten, à f5.90? En houd het svp liggen tot er iets anders by komt.

By al die malle agitaties over Edu en Nonni komt nu ook 'n incidentje dat my onrust baart, of althans onrustigheid. We hebben in Ingelheim (overzyde van den Ryn, 'n paar spoorstations beneden Mainz) een huisje gekocht. Aan 't geld worden wy geholpen¹⁾ en de rente zal zeker maar de helft bedragen van onzen tegenwoordigen huurprys. Daartegenover staat dat er veel aan verbouwd en vertimmerd moet worden voor 't bewoonbaar is. De bouwmeester moet een zeer hooggeplaatst wezen geweest zyn die geen menschelyke behoeften kende, want 'n plé is er niet. Maar 't ligt zeer mooi en er is 'n groot stuk by voor tuin. Reeds nu hier eten wy, uit 'n kleinen tuin, den heelen zomer *eigen groente*. En niet, zooals men altyd meent, *duur*; want we hebben geen tuinman of arbeider. M'n vrouw heeft alles zelf beredderd. Ze heeft zelfs òver, en dat in oude blikken gedaan, die à 10 pf. p. stuk worden dichtgesoldeerd. Dit is zeer aardig, en die bemoeienis zal te Ingelheim nog toenemen, zoo dat het misschien de kosten van 'n arbeider zal kunnen opbrengen. Maar we verhuizen nog lang niet daar we aan onze tegenw. woning nog huur hebben, en 't Ingelheimer huis nog niet bewoonbaar is. ('t Zal wel drie maanden duren voor we daarheen gaan, en intusschen geeft het in orde brengen veel bereddering, vooral daar de reis er heen, in weerwil van den korten afstand, lastig is. Na 't oversteken van den Ryn, is 't 'n uur loopens ver.

Hartelyk gegroet

tt

Dek

1) Door Dr. J. Zürcher. Zie Pée t.a.p., p. 285.

XIX

Geisenheim 28 Septr 1880

beste Van der Hoeven! Ik ben eenige dagen op reis geweest, en wel naar Brussel waar ik 'n zaak te regelen had die me sedert ± 18 jaren 'n doorn in 't vleesch was! Ik had daar 'n schuld, voortvloeiende uit het verblyf myner vrouw en kinderen in die stad, gedurende de lente na 't verschynen van den Max Havelaar. 't Is me gelukt door 'n gedeeltelyke afbetaling onder beloft van de rest zoodra ik kan, althans 'n zoodanige kwitantie te krygen, dat ik niet gedurig bloot sta voor irriteerende aanmaningen. Dat is één doorn minder in 't vleesch. Er blyven er nog genoeg over. De indruk dien de stad op my maakte waar Eduard en Nonni kinderen waren, 't weerzien van eenig speelgoed boeken en schoolwerk dat daar na de vlucht myner vrouw was achtergelaten - o, dit is niet te beschryven. Ook was er een menigte brieven en papieren van allerlei aard - ik heb nog den moed niet gehad ze intezien. Of de man my *alles* heeft gegeven wat achterbleef (van prullen en oude kleeren spreek ik niet!) is me onbekend.

De heele expeditie was me zeer moeielyk, doch gelukkig ze is achter den rug!

Dat reisje is oorzaak dat ik Uw b.kaat van den 22n niet eer beantwoordde. Myn adres is tot nader bericht nog altyd Geisenheim a/R. Wy zyn geholpen aan 't geld tot het koopen van een huis met tuin te Ingelheim, + 't noodige om 't bewoonbaar te maken. De daarvoor te betalen rente zal $\frac{1}{3}$ minder zyn dan nu onze huur. Maar die behoefte aan verbouwing ('t zal heel aardig worden) maakt dat wy er nog in lang niet kunnen intrekken. Alzoo: adres Geisenheim a/R.

God die nooit verlegen is om 'n manier waarmee hy z'n schepselen kwelt, heeft my iets in den rechterarm gegeven dat waar niet genezen wil en my erg hindert. Rhumatiek is 't (naar ik weet). De Dr heeft er naar geraden en me op 3, 4 manieren behandeld, doch alles zonder baat. Ik geloof dat er 'n spier (of zenuw?) gekwetst is. De pyn is als die welke men weeuwenarspyn noemt. Natuurlyk niet zoo erg, maar... *aanhoudend*. Dat duurt nu al maanden!

Maar dit zyn kleinigheden.

Van E. weet ik niets! En dit is misschien nog 't beste. Toch

verzoek ik U als ge iets van of over hem verneemt, het my meedeelen. Nog weet ik niet of ik wèl deed, de U bekende annonce terug te houden. Waar hy wezen moog, hy kompromitteert me *zeker*. Maar even zeker was die annonce kompromittant.

Of Nonni haar huwelyk heeft doorgezet, weet ik¹⁾

XX

Geisenheim a/R 22 Okt. 1880

Beste Van der Hoeven, Goddank! Dank voor Uw brief. Hoe de inhoud me verheugt, kunt ge U voorstellen! Want nog altyd was ik niet gerust. De bekentenissen van De Jong²⁾ waren me nooit helder d.i. voor zoover ik ze kende uit de couranten. Men moet aannemen dat de Instruktie-rechter de daarin voorkomende ongerymdheden tot oplossing heeft gebracht, en het peinzen dáárover is nu goddank *myn* zaak niet meer.

Ik wacht elk oogenblik bericht van Nonni of zy weet waar Eduard is, maar ik denk dat ze 't *niet* weet, tenzy hy háár om geld heeft gevraagd.

Of 't meer geschied is dat ik niet wist waar hy zich ophield? Wel zeker, meermalen! Dàt is niets vreemds. De gewone loop der zaak was dat-i dan op eens - hulp noodig hebbende - voor den dag kwam. Ik beweert niet dat hy zich by my aanmeldt *zoodra* hy hulp behoeft. Eerst probeert hy allerlei andere middelen. Zonder *eenigen positieven grond* gis ik dat-i in Engeland is. Me dunkt dat hy Italië myden moet omdat-i zich daar reeds te bekend heeft gemaakt. Ook te Londen zal-i wel onaangename antecedenten hebben (hoewel me daarvan niets *bleek*) maar in Engeland is het terrein ruimer en de beweging voor 'n vreemdeling meer vry. Bovendien, toen hy Londen verliet, was-i maar 17 jaar, en hy kàn daar alzo niet zooveel hebben uitgericht als in Italië.

Als Nonni me antwoordt, zal ik U daarvan bericht geven.

Ge begrypt hoe bly ik ben met Uwe mededeeling. De angst

1) cetera desunt.

2) Sergeant, die den jongen Marius Bogaardt (zie No. 21) in de duinen bij 's Gravenhage vermoordde; een geruchtmakende zaak destijds. Blijkbaar heeft Multatuli zijn zoon van dien moord verdacht.

en de reactie (weer afgebroken door nieuwe vermoedens!) hebben my kapot gemaakt. Ik zal trachten weer opteleven.

Hartelyk gegroet

tt

Dek

Tot m'n groote vreugde zie ik in de Ct. dat ge in drie maanden 6000 bezoekers hebt gehad. Mocht het zoo voortgaan en toenemen! Toch gis ik dat om finantieele redenen over weinige jaren *kunsthandel* Uw hoofdzaak zal zyn. Misschien is ze dat *nu* reeds. Er is oneindig meer geld in de handen van hen die uit:

kunstbeseft	1 deel
smaak	1 deel
zucht naar veredeling	1 deel
grilligheid	10 deelen
modezucht	10 deelen
en bluf	77 deelen

wat besteden willen voor schilderyen etc, dan in 't bezit van dezulken die *kennis* willen opdoen.

XXI

Geisenheim a/R 24 Okt. 1880

Waarde Van der Hoeven!

Ik ontvang daar bericht dat Eduard te Padua is, en sedert den 5 Juli JL *onafgebroken geweest is*.¹⁾ Z'n adres is: via Colmellon, 848.

Na de door U van officieele zyde bekomen mededeeling, heeft nu die nieuwigheid geen waarde meer, voor zoover die akelige haagsche zaak²⁾ betreft. Of gy om andere redenen gebruik wenscht te maken van dat adres, moet ik aan Uzelf overlaten. Ik erken dat hy niet de minste aanspraak heeft op welwillende konsideratie, maar misschien is 't humaner, en dan voor Uw eigen gevoel bevredigender, hem met rust te laten. Deze reden tot niet-doen zou vervallen indien er door rekriminatur (of c.q. vervolging) iets te bereiken ware. Dan ware 't Uw *plicht* hem aantepakken, maar 't gehoor geven aan vruchteloze rankune zult ge zeker beneden U achten.

1) Vgl. Multatuli aan Funke, 6 Nov. 1880 (Pée t.a.p., p. 278.)

2) Zie No. 20.

Wat my betreft, niet uit wrok over alles wat er geschied *is*, maar om zooveel mogelyk Nonni en haar man te vrywaren voor 'tgeen geschieden kàn, zal ik haar en hem nog eens herinneren hoe hy zich jegens U gedragen heeft.

De berichten die ik ontving, zyn vervat in een br. van dien heer Bassani en een idem van Eduard-zelf. De eerste is zeer behoorlyk, maar Ed. schryft heel brutaal. Hy schynt te meenen dat het niet-vermoorden van Marius Bogaardt 'n groote verdienste is, die hem schoon wascht van al z'n beroerdheid! Aan hem schryf ik niet, maar ik zal hem door Nonni laten zeggen dat-i zich van z'n onschuld aan moord (een verdienste die duizend millioen menschen met hem deelen) geen voetstuk hoeft te maken, en dat het reeds schande genoeg is, door menschen die hem kennen (waaronder *ik*) tot zoo'n schanddaad in staat geacht te worden.

Hartelyk gegroet van

tt

Dek

XXII

Nieder Ingelheim

Maandagochtend

(eerste helft 1881)

Beste V.d. Hoeven! Eerst Zaterdagmiddag ben ik in myn huis getrokken. Tot dien tyd toe hadden we by een tuinbaas gelogeerd. Goddank, eindelyk een verblyf waarin ik denk te sterven. Dit is geen melancholiekery, maar 'n pret, want 'sterven' beteekent hier: niet meer verhuizen! Altyd als God blijft. 't Zal hem nu eindelyk blieven, hoop ik, nadat hy me lang genoeg heen en weer geschud heeft.

Te N. Ingelheim aankomende was ik heel onwel. Doch nu al weer opgeknappt. Onze nieuwe woning bevalt me best. Alleen wat heel ver van 't dorp. (post, station etc.) Overigens heerlyk rustig en landelyk.

Op Uw vraag¹⁾ is 't *korte* antwoord

Made Bassani, née Douwes Dekker, Padoue.

Wat uitvoeriger 't volgende. Uw aan haar te richten vraag begryp ik best, en ik denk dat zy wel in staat wezen zal U

1) Blijkbaar heeft Van der Hoeven het adres van Nonni gevraagd.

daarop te antwoorden. Doch ik raad U er te laten invloeden dat zyzelf wat zou kunnen leveren. Dit is waar. *Zy moet* goed kunnen schilderen. Daarvan echter heb *ik* niets gezien. Maar wèl weet ik dat haar *teekeningen* zeer schoon zyn, ja, wat *uitvoering* betreft, m.i. buitengewoon. Alleen weet ik niet of ze ‘ideen’ heeft. Dit ‘niet weten’ beteekent geen *ontkennen*, o neen. *Ik weet het niet*. Misschien is dit wèl 't geval. Haar *uitvoering* is prachtig.

Geef haar dus in den mond, iets te leveren, als U dat schikt. En voeg er als ter-loops my, dat ge meent kans te zien stukken van haar: geteekend ‘Nonni DD’ in Holland te kunnen plaatsn. Juist dat merk zou misschien de aandacht er op doen vestigen in Uw en haar belang.

Wees hartelyk gegroet, ook Juffr. M.¹⁾ van Uw liefhebbende DD.

XXIII

Nieder-Ingelheim 18 febr. 1882

Lieve beste Mevrouw²⁾, of laat me maar liever zeggen: beste Marie, dat is hartelyker! Reeds gister ontving ik Uwen roerenden brief, en ik kan U zeggen dat hy my den indruk maakte alsof ik een slag voor 't hoofd kreeg! Ik wist eerst niet wàt te antwoorden en dit weet ik nog niet! Wat beteekenen betuigingen van deelneming by zoo'n smart? Mag ik nog vasthouden aan de hoop dat er nog *mogelykheid* op herstel is? Toen ge Uwen brief verzondt, was de zaak nog niet beslist, schoon ik uit Uw woorden moet opmaken dat die beslissing nabij is. Ik weet niet, wat ik zeggen moet. Het is om verstomd te staan. En *Uw* positie!³⁾ Ja, dat is vreeselyk!

Ik weet niet eens of het nog te pas komt, *vragen* te doen. Ik mag niet eens van U vergen dat ge de moeite neemt, my te antwoorden. Of hy z'n bewustzyn heeft? Ik hoop *neen*. Wat moet het hem drukken, U achter te laten. En zóó!

En dan iemand die in zülke omstandigheden verkeert, niets te kunnen geven dan - praatjes! Vervloekte onmacht!

1) Mej. M.C. Meyer. 11 Aug. 1881 is zij met Van der Hoeven gehuwd.

2) Mevr. Van der Hoeven-Meyer.

3) Het kind, dat geboren moest worden, is de heer J.H. van der Hoeven, in wiens bezit deze correspondentie is.

Hoe kort geleden nog nam zyn leven en 't Uwe een gelukkiger keer! En zoo spoedig Uw vreugde in rouw veranderd! Ik mag niet van U vergen dat ge U zet om 'n uitvoerigen brief te schryven. Maar, lieve Marie, zend my 'n postkaart met twee, drie woorden slechts. Zou dan 'n gunstige ommekeer finaal *onmogelyk* zyn? Dat de geneesheeren dit niet voorzien, bewyst niet veel, wanneer men let op hun onwetendheid ten aanzien van den aard der ziekte. Zou niet eene buiten hun begrip vallende beterschap mogelyk kunnen wezen, daar toch de *geheele kwaal* nièt binnen 't bereik van dat begrip schynt te vallen? Och, schryf me met één woord of er nog hoop is.

Ook myn vrouw was zeer aangedaan over Uw brief. Zy laat U hartelyk-deelnemend groeten.

Voor heden gegroet, beste Marie! Och, ik hoop zoo dat de zaak nog 'n keer neemt. Het zou al te vreeselyk zyn.

Geloof my Uw deelnemende vriend

Douwes Dekker

Een paar woorden slechts op 'n postkaart!

Och arme lieve Mevrouw, hoe vreeselyk!¹⁾

XXIV²⁾

N. Ingelheim 3 Maart 1882

Lieve Mevrouw

Gister ontving dek uw treurigen, treurigen brief. O, hoe begrypen wy dat alles, en deelen in uw leed, in uw bitter lot! D. had U ook na ontvangst van het noodlottig doodsbericht dadelyk willen schryven, maar het stuit hem zoo tegen de borst alleen deelnemend te kunnen *schryven*, en niet te kunnen helpen *met de daad*! En zoo stelde hy uit, en weer uit, en ziende hoe ook ik was getroffen door uw smartvollen toestand, heeft hy my overgehaald U een paar woorden te schryven. En ik doe 't graag, want ofschoon ik U nooit zag, ik heb me zóó ingedacht in uw smart, in uw gebroken illusies, in de diepe weemoed waarmee gy de geboorte van uw kind te gemoet gaat - dat ik U meen te kennen, dat ik begryp hoe 't leven U te veel is, en hoe ge uw eigen lot bekla-

1) Met de hand van Mimi.

2) Het eerste deel van dezen brief is door Mimi, het tweede door Multatuli zelf geschreven.

genswaardiger acht dan dat van uw armen man, die zoo jong aan U ontruikt werd, na zoo kort samen zyn! O, ik beklaag hem! Maar hy *lydt* nu althans niet meer, terwyl gy, arme lieve Marie, alleen achterblyft om *alles* te dragen. O, ik wou zeker even hartelyk graag als dek iets voor u *doen*: Als dit nu of later in onzen macht mocht zyn wilt ge dan aan ons denken, en op ons rekenen? - Deelneming vindt ge natuurlyk overal, maar hebt ge ook hartelyke vrienden die zich uw lot aantrekken met hart en ziel? Ik begryp dat er zwarigheden zyn van allerlei aard. Wat zal het lot van zyn kinderen¹⁾ zyn? en het uwe, arme vrouw? Ge zyt nu nog zoo jong! Ja, de heelende tyd vermag veel. Ze slypt de scherpe hoeken af van onze smart. Maar wie of wat zal het U ooit kunnen vergoeden dat uw liefde geknot is na zoo korten bloeityd, en dat uw moedervreugd verkeerd is in bitterheid! Ik heb zóó met u te doen, en druk U in gedachte de hand.

Uw liefhebbende

M. Douwes Dekker Schepel

8 Maart

Lieve beste Marie! Sedert vele dagen reeds ligt die brief, met den Uwen van 28 februari op m'n tafel! Wat baat het schryven? Ik weet wat smart is, en herinner me hoe dikwyls zeker soort van troost my ergerde. Er zyn menschen die meenen dat het verlichting aanbrenge als men het geleden verlies *verkleint*! Dit is onzin.

Ik ben heel verdrietig omdat ik niet weet wat ik by zoo'n slag zeggen moet, of liever: *doen*? Want praatjes zyn smartelyk. En als men dan toch inderdaad niets doen kàn?

Uw ramp is dubbel. Zéker staat het verlies dat Uw *hart* geleden heeft, bovenaan, en ik weet dat men, vooral in de eerste oogenblikken, slechts dáárvor gevoel heeft. Dan zou 't zelfs grof schynen, óók te spreken van byomstandigheden, van... 't geldelyke! Maar weldra doet de aard der dingen - die zich niet laat op-zy schuiven - zich gelden, en ook 't materieele spreekt mee. Godbewaar me dat ik in 'n stemming als de Uwe, dááran alleen, of zelfs daaraan hoofdzakelyk denken zou! Maar dat ik er óók aan denk, is waar.

1) De heer Van der Hoeven had uit zijn eerste huwelyk drie zoons.

En zie, al kan nu geen macht ter wereld Uw hart teruggeven wat het verloren heeft, dat àndere *zou* te herstellen of te lenigen zyn door iemand die over middelen te beschikken had. By my is dit het geval niet. Ik leef le jour au jour, dikwyls niet zonder pynlyke zorgen.

‘Maar, zegt ge, ik vraag je immers niets!’ Neen, dit weet ik wel, waar *ik* denk er toch aan, en juist het besef van m'n onmacht maakt me zoo verdrietig! Herhaaldelyk heb ik met m'n vrouw uw toestand besproken, en de tekst was altyd: wat kunnen wy *doen*? Hoe noodlottig, dat gy die op zoo eervolle wys in Uw behoefte kondt voorzien, zoo op-eens gebracht zyt in deerniswaarden toestand!

Ja ‘wat kunnen wy doen?’ vroegen wy ons af. En op die vraag vonden wy geen bruikbaar antwoord. U *hier* noodigen? Daarover hebben wy beraadslaagd. Maar 't kan niet. Stipt gezegd, zouden wy U niet veel meer kunnen aanbieden dan *ruimte, dak*. En dat is - vooral in Uw omstandigheden - niet voldoende. Van niets anders zyn wy zeker. Ook wonen wy byna drie kwartier van het dorp waar de dokter is, en nog-eens zoo ver van 't andere dorp waar men geneesmiddelen koopen kan. (In Nieder-Ingelheim is geen apotheek!) We zouden riskeeren dat het meest noodige U ontbrak. en misschien zoudt gy zelf ons verwyten dat wy U hier hadden geroepen. Te Rotterdam hebt ge ten-minste Uw betrekkingen! Ronduit gezegd - al klinkt 't heel ruw - 't eenige dat men voor U zou *kunnen* doen, zou bestaan in 't bestryden van geldelyke bezwaren. En daarin kan ik niet helpen. Ziedaar dan ook de oorzaak van m'n tegenzin in *schryven*. Wat hebt ge aan *praatjes*?

En al ware het dat uw hierkomen iets baatte, wat zou 't helpen voor de kinderen? Waar moeten *die* heen? Ja, de toestand is vreeselyk!

Zeker is er *geld* noodig! En dat heb ik niet. Och, wees niet boos dat ik dit zoo herhaal. Ik zeg het niet zoozeer tot U, die my immers om niets vraagt, en er zelfs niet op doelt, het is als 't ware een uitroep! Zeker is er geld noodig! Voor U, voor Uw bevalling, voor de kinderen!

Wat hebt ge aan zoo'n troosteloozen brief?

Geld. Ik heb 't niet! Zàl ik over eenigen tyd over iets kunnen beschikken? Dit is te betwyfelen. Wel is er dezer dagen

sprake van zeker 'Huldeblyk'¹⁾. Maar ik weet niet in welken vorm dit aan den dag komen zal, en heb van den finantieelen (?) uitslag weinig idee. Op z'n allermooist zal die uitslag hollandsch wezen, d.i. bekrompen, klein, nietig. En 't is te voorzien dat ik daarnà, in nog drukkender omstandigheden zal verkeeren dan nu, daar ik juist dóór die zaak genoopt wezen zal - genoodzaakt, liever! - allerlei oude zaken aftedoen, die nu rusten. Als gieren zullen dezen en genen op my aanvliegen. En toch, lieve Mevrouw, *mocht* het zyn dat ik my - *als* er iets van komt - eenigszins zal kunnen roeren, dan wil ik graag *doen wat ik kan*, al zy 't nog zoo weinig. Iets belangryks kan 't evenwel nooit wezen, dit is zeker!

Wilt gy zoo goed wezen my meetedeelen hoe 't staat met de *zaak*? Wordt de boekhandel voortgezet? Ik weet niet wat bezwarender voor U is, het voortzetten of 't opgeven?

Lieve Mevrouw, ik ben zoo bang dat ge zeggen zult: Wat heb ik nu aan zóó'n brief! Deze gedachte verlamt my. Tegen wanneer ziet gy uw bevalling te gemoet? Blyft ge, en zoo ja, tot wanneer, in het huis op de K. Hoogstraat?

Och, ik wou zoo graag dat ik iets *degelyks* wist om U bytestaan! Gedurig denken wy aan Uw positie, en spreken er over, maar raad weten wy *niet*. Wy wonen te afgelegen dan dat het voor U raadzaam wezen zou Uw bevalling in ons huis aftewachten. En dat zou juist het eenige zyn waarover wy te beschikken hebben.

Ja, 't leven is zwaar! En niet voor U alleen, al moet ik dan nu erkennen dat Uw lot ondragelyk is. Toch is er zelfs aan *Uw* toestand één minder ongunstige zyde: ge kunt en moogt Uw leed *noemen*. Ieder begrypt het, en men zou al 'n barbaar moeten zyn om er niet in te deelen. In smart die men moet *wegstoppen* is iets eigenaardig-pynlyks! Dat kent gy niet!

Voor heden vaarwel, lieve Marie, we denken aan U met de meeste deelneming!

Uw liefh.

Douwes Dekker

1) Per circulaire van Maart 1882, opgesteld door Jan Versluys, werd het publiek uitgenoodigd om deel te nemen aan een nationaal huldeblijk voor Multatuli. Zie Pée t.a.p., p. 287 v.v.

XXV¹⁾

Nieder-Ingelheim 1 April 1882

Lieve beste Mevrouw, Voor een paar dagen schreef D. U per briefkaart dat wy uw brief zoo laat ontvangen hadden. Het couvert waarin wy hem kregen gaat hierby. Hoe men uit uw adres Saulheim kan gelezen hebben is ons onbegrypelyk. Ook is 't een raadsel *wie* hem dan eindelyk, na den brief geopend te hebben naar N. Ingelheim gezonden heeft.

Zooeven heeft D. zich vreeselyk in zyn duim gesneden, zoodat hy niet kunnende schryven my de hoofdzaak van wat wy U zeggen wilden, dicteert. Wy waren zeer geroerd over uw brief, die wel goed geschreven is doch niets dan waarheid bevat. Al wat ge zegt is juist en de schildering uwer smart komt geheel en al overeen met de beschouwingen die uw toestand in intelligente en meegevoelende menschen moet opwekken. Ter beantwoording echter is iets anders noodig dan weerklank alleen. De vraag is of wy U *helpen* kunnen? Reeds in een vorig schryven bespraken wy de vraag of een uitnoodiging om hier te komen U van dienst zou kunnen zyn? Zoo ja, dan is ons huis en wat we hebben tot Uw dienst. Over de bezwaren (niet van onzen kant maar in verband met uwe positie en belangen) straks nader.

Een andere vraag is of 't misschien voor uw toekomst beter wezen zou een soort van heldenstuk uit te voeren? Toen ik den slag pas vernam was myn eerste denkbeeld dat gy de zaak moest abandonneeren, vooral omdat ze niet in bloeienden toestand was. Maar eilieve, zou er mogelykheid zyn, met uwe gaven en bekwaamheden, haar gaande te houden niet alleen, maar weder op de been te brengen en zelfs te doen doen bloeien? Er zyn omstandigheden in het leven waarin aan sommige personen een groote moeilykheid die byna aan 't onmogelyke grenst lichter valt dan iets gewoons.

Tegenover die moeilykheid staan twee lichtpunten, die alweder juist uit het zware van de taak voortvloeien.

1o Uw smart is byna grenzenloos (ik zeg byna, omdat wanneer ik dat woord weg laat alle redeneering ophoudt.) Ge moet òf bezwyken, òf U staande houden. Welnu, tot het laatste is een reusachtige inspanning van bekwaamheid, geest en werkkraft het eenige hulpmiddel.

1) Met de hand van Mimi.

2o. Uw toestand zou door 't flink aanpakken der zaak een algemeene sympathie opwekken die inderdaad het slagen bevorderen zou.

Het spreekt vanzelf dat deze opmerkingen niet gegrond zyn op volledige kennis der zaken. Ik kan niet beoordeelen of de boek- en kunsthandel die misschien, als onze beste v.d. H. in leven was gebleven eerst zou *begonnen* hebben te bloeien, voor voortzetting vatbaar is, maar blyf er by dat gyzelf tot welslagen den meesten kans hebben zoudt. Er zou een roep opgaan van uw geestkracht en plichtbesef, de schoonste reclame die men zich denken kan. Het spreekt vanzelf dat ik van myn kant niet nalaten zou daarop te wyzen.

Tot zoover dicteerde dek my. Ik wil er nu ook voor myn eigen rekening een woordje by doen. Lieve arme! We denken zooveel aan U en aan wat ge in al de gegeven treurige omstandigheden zult moeten doen. Als ge na alles overwogen te hebben besloot de zaak optegeven, en eerst uw bevalling aftewachten voor ge een besluit voor de toekomst naamt, als daarby een verandering van plaats en omgeving U goed voorkwam - enfin lieve Marie ik wil maar zeggen dat als ge die moeilyke maanden by ons woudt komen doorbrengen ge met liefde zoudt ontvangen worden. Ja het is waar we wonen afgezonderd, een half uur van 't dorp, waarin nog niet eens een apotheek. dek schreef u dat alles. Maar my komt dat bezwaar niet overwegend voor. In N. Ing. worden daarom toch voortdurend nieuwe burgertjes geboren - de apotheek is in Ober Ingelh. een uur gaans van hier. Wat my aangaat zou me dat geen groot bezwaar zyn. -¹⁾

Ja, hoe wreed is het lot voor U, arme vrouw. Het doet pyn u niets troostryks te kunnen zeggen of aandoen.

Ik groet U heel heel hartelyk.

Mimi DD

1) Van dit plan is niets gekomen. Mevr. Van der Hoeven is nooit te Nieder-Ingelheim geweest.